

שעור י: טעמים של מרור

פסחים לט ע"א – ע"ב

שלוש אכילות הן חובה מן התורה בליל הסדר: פסח, מצה ומרור. שנאמר: "על מצות ומרורים יאכלוהו". הפסח נאכל רק בזמן שבית המקדש קיים, ואילו אכילת מצה ומרור ניתנות לקיום גם שלא בפני המקדש. ברם, יש הבדל בין מצה ומרור. בעוד שלגבי מצה, חזר הכתוב ושנה חיוב נפרד: "בערב תאכלו מצות", וכן "שבעת ימים תאכל מצות", הרי שלגבי מרור לא נמצא חיוב נפרד לבד מאכילתו עם קרבן הפסח: "על מצות ומרורים יאכלוהו". לפיכך נאמר בגמרא שחיוב מרור בזמן הזה הוא מדרבנן בלבד. מכך נראה, שמצות מרור משנית למצות קרבן הפסח ותלויה בו. בשעור זה נעין בשיעורה של המצוה, ובהשפעת מעמדה המשני על פרטי הלכותיה והסברי טעמה.

עיקרי השעור

- א. **בין משנת מצה למשנת מרור**: למרות הדמיון החיצוני ביניהן, משנת המצה שאדם יוצא בה בפסח ומשנת המרור אינן דומות כלל. מהותן של שתי המצוות הללו שונה גם בשעור החיוב, גם בפרטי המינים וגם באופן התקנתם לאכילה.
- ב. **מיני הירקות – מהות וסמל**: יש קושי בזיהוי מיני המרור שבמשנה, הגמרא מציעה מסלול שלפיו אין חמשה מינים מוגדרים אלא המינים שבמשנה הם רק מייצגים, ויש להגדיר את המרור באופן עקרוני כירק העונה על מספר דרישות, בעיקר בטעמו המר. המר מסמל שעבוד, אך קיים גם ממד מתוק, שמשלב רחמים ברוגז. הסמליות קיימת גם בטעמו וגם בשמו של הירק.
- ג. **תחליפי מרור**: בארצות שבהן לא ניתן היה להשיג חסה, השתמשו בתחליפי המרור, על פי הירקות האחרים המנויים במשנה או על פי העקרון של מהות המרור. בעולם האשכנזי התקבל ביותר הירק המכונה "חריין". אך יש קושי רב באכילתו ובהתאמתו למצוה.
- ד. **סמלי החריין ושאר ירקות** מי שהציע תחליפים לירקות המסורתיים, הציע גם תחליף לסמליות. גם אם הדבר הצריך דמיון יצירתי ביותר, המציאו סימנים בשם הירק ובטעמו, כדרך שעשו האמוראים לחסה.
- ה. **המרור בין פסח ראשון לפסח שני** בתורה יש שני ציונים על המרור. יש הבדל מסוים ביניהם, אולם בשני המקומות מוצג המרור כנלוה לאכילת קרבן הפסח, בעוד שלמצוה יש גם חיוב עצמאי ופסוקי חיוב משל עצמה.
- ו. **דאורייתא ודרבנן** בגמרא מבואר, שמצות מרור בזמן הזה היא רק מדרבנן, על סמך הנחת היסוד שהמצוה מדאורייתא מתקיימת רק כשיש קרבן פסח, אך יש לכך שני פירושים: שמרור הוא מדאורייתא רק אם אוכלים אותו עם הפסח, הוא שהמרור הוא דאורייתא, גם אם אוכלים אותו בלא הקרבן, ובתנאי שקרבים קרבנות פסח לעת הזאת.
- ז. **כריכת פסח מצה ומרור**: שיטת הלל הזקן לכרוך פסח מצה ומרור ולאכלם יחד מיוסדת על ההנחה ששלו המצוות הללו תלויות זו בזו, כמשתמע מן הפסוקים של המרור. חכמים החולקים עליו סוברים ככל הנראה שאלו שלוש מצוות נפרדות. יש דיון כפול בשאלת הכריכה – האם היא רצויה בזמן הבית, כשכל המצוות הן מן התורה, והאם היא אפשרית בזמן הזה, כאשר מרור הוא בדרגה פחותה מן המצה.
- ח. **בין דרך אכילה לדרך יסורים**: שתי גישות עקרוניות להסברת טעמה של מצות מרור, לשיטת האבן-עזרא הנסמכת לפשוטו של מקרא, הכריכה במרור, או מין ירק כלשהו, היא הדרך הנאותה והמקובלת לאכילת בשר צלי במצרים ובכל מקום. לדברי רבן גמליאל במשנה, המרור הוא זכר לשעבוד מצרים.
- ט. **מצוה בפני עצמה**: מי שמפרש מרור כזכר לשעבוד, יכול לראות ערך באכילתו בפני עצמו, אולם מי שמפרש אותו כנלוה לבשר, יסבור שהמרור אינו מצוה אם אין בשר עמו.
- י. **מצוה דרבנן או "זכר למקדש"**: יש שתי דרגות גם בין הסוברים שמרור אינו דאורייתא. מי שמפרשו כמצוה מדרבנן ויש מי שמפרש שאין בכריכתו כיום אפילו מצוה מדרבנן, ואין הוא אלא "זכר", שכן האכילה בכריכה אין בה כיום כל קיום למצוה.

- יא. [תלות גמורה בקרבן](#): דעת הרמב"ם שאין בתורה בכלל מצות אכילת מרור, וכל עניינו של המרור הוא אופן של אכילת הפסח. על הרקע הזה קשה להבין מה טעם נוצרה מצות מרור מדרבנן בלא פסח. נציע לפרש שעם החורבן השתנה טעמו של המרור ממלווה הבשר של סעודת החג השמחה, כדעת האבן-עזרא, לזכר לחורבן, כשיטת רבן גמליאל. ולכן נוצרה לו משמעות חדשה.
- יב. [תלות בזמן](#): דעת ר' דניאל הבבלי החולק על הרמב"ם היא שיש קיום עצמי למצות מרור, גם הוא מודה שאחרי החורבן מרור הוא רק מדרבנן, ולכן גם הוא יצטרך להסביר שחל שינוי במעמדה של המצוה. אם כי לדעתו, אפשר להסביר שכל עוד שבית המקדש קיים, יש ערך לאכילת מרור מן התורה, כחלק מאוירת החג, ואילו אחרי החורבן, גם הוא יודה שחל שינוי במעמדו ובסמליותו של המרור.
- יג. [מרור ממותק](#): הדיון בזיהוי הירק הראוי למרור והדיון בשעור המצוה, בזמן הבית ובזמן החורבן, בצמוד לפסח ומצה או בנפרד מהם, משקף את ההבטים השונים של טעם המרור וסמליו. באופן כללי ניתן לומר, שההלכה, האגדה והמנהג חברו יחדיו כדי לבנות דגם מורכב של מצות מרור, הנותנת ביטוי גם לממד היסורים והשעבוד, אך גם למידת הרחמים ולבשורת הגאולה שבעקבותיהם.

א. בין משנת מצה למשנת מרור

המשנה העוקבת למשנת הגדרת המצה היא משנת המרור, ובמצוה זו יעסוק שעורנו:

ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח בחזרת ובעולשין ובתמכא ובחרחבינה ובמרור. יוצאין בהן בין לחין בין יבשין, אבל לא כבושין ולא שלוקין ולא מבושלין. ומצטרפין לכזית ויוצאין בקלח שלהן, ובדמאי ובמעשר ראשון שנטלה תרומתו ובמעשר שני והקדש שנפדו.¹

משנת הירקות של המרור דומה מבחינה חיצונית למשנת הדגנים של המצה, אך הדמיון הזה מטעה. בעוד שבמצה מדובר על חמשה מיני דגן שהם ההגדרה של כל מין לחם, ויש לכך השלכה לכל מקום בתורה שנדרש בו לחם, החל מהלכות ברכות, ומצות הפרשת חלה בסדר זרעים ועד הקרבת מנחות בסדר קדשים, הרי שבמרור מדובר על מצוה יחידאית. אין לירקות אלו כל חשיבות מעבר לקיום המצוה של אכילת מרור בפסח. זאת ועוד, חמשת מיני דגן הם היחידים שעונים להגדרה זו, ורק בהם ניתן לקיים את המצוות הקשורות בפת,² ואילו באשר לירקות המרור, מתברר מן הגמרא שזו אינה הרשימה כולה, אלא רק מבחר דוגמאות. למעשה, כל ירק שעונה לקריטריונים של הגמרא למרור, ראוי לשמש למצוה זו. ממילא מובן, שלא נמצא דרשות המפיקות את חמשת הירקות הללו מן הכתובים, ואף לא דרשות המציעות הסבר ייחודי לחמשה מינים אלו. לפיכך, מובן שהדמיון בין שתי המשניות הוא דמיון מלאכותי, משנת הירקות עוצבה בדומה למשנת הדגנים, משיקולים "ספורתיים",³ אף שמצד עצמה לא היתה לכך הצדקה כלל.⁴

הבדל משמעותי נוסף בין המצה לבין המרור הוא שהמצה היא מאפה ידי אדם, ורבות ההלכות והמנהגים הקשורים להכנתה, בעוד שהמרור נאכל כמות שהוא: חי וטרי, ולכן אין כמעט שום הנחיות מיוחדות להכנתו לאכילה.⁵ לפיכך, משנת הדגנים של חמץ ומצה מופיעה בחתימת חטיבת משניות החמץ, וכפתיחה לחטיבת משניות אפית המצה, ואילו משנת מרור היא משנה "יתומה" שאומצה לתוך הפרק, בסמיכות למשנת הדגנים בשל הדמיון החיצוני ביניהן והזיקה בין מצות אכילת מצה למצות אכילת מרור.⁶

ב. מיני הירקות – מהות וסמל

סוגית הגמרא, בשני התלמודים, פותחת בזיהוים של מיני הירקות שבמשנה.

חזרת - חסא.⁷ עולשין - הינדבי.⁸ תמכא, אמר רבה בר בר חנה: תמכתא שמה.⁹ חרחבינא, אמר רבי שמעון בן לקיש: אצוותא דדיקלא.¹⁰ ובמרור - מרירתא.¹¹

זיהוי המינים הללו אינו פשוט, כבר בתלמודים נצרכו לתרגם את השמות של המשנה לשפה המוכרת להם. ככל שהתרחקו הדורות הן גיאוגרפית והן לשונית מעולמה של המשנה, התרבו הפירושים למינים הללו. כיום יש זיהוי די ודאי לשלשת המינים הראשונים, ואילו החרחבינא והמרור מסופקים. המינים הנוספים המוזכרים בבבלי מצריכים כמובן זיהוי לעצמם. לאחרונה פרסם ד"ר משה רענן סדרת מחקרים עדכנית על כל הזיהויים הבוטניים הללו, וראו הפניות בהערות. במקורות תנאיים אחרים הוסיפו עוד שמות של ירקות ומינים:

תני בר קפרא; אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בעולשין, ובתמכא, בחרחלין, בחרחבינן, ובחזרין. ר' יהודה אומר: אף עולשי שדה, ועולשי גינה, וחזרת. עולשי גינה וחזרת? הא תנא לה רישא! הכי קאמר: אף

¹ משנה פסחים ב ו.

² מלבד דעת רבי יוחנן בן גוריון המונה גם אורז ודוחן בכללם, אך אינו חולק מהותית על כך שזו רשימה מוגבלת. (פסחים לה ע"א, וכן בענייני הדגנים האחרים: ברכות לו ע"א, מנחות ע"ב)

³ יתכן שעוצבה כך כדי להעצים אותה, כדרך שנוהגים לחבב דברי סופרים יותר מדברי תורה (עירובין כא ב) – למאן דאמר שהיא רק מדרבנן. או אדרבה, להבליט שיש לה משקל כמצוה דאורייתא.

⁴ על המגמה להקביל מרור למצה ניתן לעמוד מתוך סוגית הגמרא הדנה בחלופות אפשריות למרור: ארבע אפשרויות נדחת בטענה שהמרור צריך להיות דומה למצה, בתכונות הבאות: גידולי קרקע, מין זרעים, ניקח בכסף מעשר ואפשרות למינין הרבה. (פסחים לט, א)

⁵ מלבד הדרישות הקיימות בכל אכילת ירקות: המצוות התלויות בארץ, והמנעות משרצים.

⁶ הלכות אכילת מרור מופיעות בפרק העשירי, בליל הסדר, ומשם נקח גם לשעורנו.

⁷ חזרת היא חסה, כמבואר גם בגמרא, וראו בפירוט במאמרו של [ד"ר משה רענן על החסה, בפורטל הדף היומי](#).

⁸ עולש, גם בלשוננו. בלע"ז: אנדיב, או ציקוריה. ראו בפירוט במאמרו של [ד"ר משה רענן על העולשין שם](#).

⁹ תמכא, יש אומרים שהיא הירק המכונה בימינו "חזרת", בידיש: "חריין". ראו [מאמרו של ד"ר משה רענן על חזרת הגינה, שם](#). אולם יש גם זיהויים אחרים, כגון צמח התבלין: Anthriscus cerefolium

¹⁰ לחרחבינה הוצעו מספר זיהויים. ראו מאמרו של [ד"ר משה רענן על החרחבינה והפניות למקורות ומאמרים נוספים שם](#).

¹¹ יש אומרים שמרור אינו שם של צמח מסוים אלא תואר כללי, ויש מנסים לזהותו כצמח מסוים. ראו בפירוט [במאמרו של ד"ר משה רענן על המרור, שם](#).

עולשי שדה כעולשי גינה וחזרת. רבי מאיר אומר: אף עסווס, וטורא, ומר ירואר.¹² אמר ליה רבי יוסי: עסווס וטורא - אחד הוא, ומר - זה הוא ירואר. תני דבי (רבי) שמואל, אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחזרת, בעולשין, ובתמכא, ובחרבינין, ובחרגינין, ובהרדופנין. רבי יהודה אומר: אף חזרת יולין וחזרת גלין כיוצא בהן. רבי אילעא אומר משום רבי אליעזר: אף ערקבלים. וחזרת על כל תלמידיו ובקשתי לי חבר, ולא מצאתי. וכשבאתי לפני רבי אליעזר בן יעקב הודה לדברי.¹³

בהמשך, עוברת הגמרא מפירוט המינים לקביעת כללים להגדרת הירקות העונים לשם "מרור" ואפשר לצאת בהם ידי חובה: תחילה מצוטטת ברייתא ואחריה מימרה של רבי יוחנן.

רבי יהודה אומר: כל שיש לו שרף. רבי יוחנן בן ברוקה אומר: כל שפניו מכסיפין. אחרים אומרים: [כל] ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין.

אמר רבי יוחנן: מדברי כולן נלמד: ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין. אמר רב הונא: הלכה כאחרים.¹⁴

המסקנה היא שהגדרה של ירק המתאים למצות מרור מכילה שלשה מרכיבים: ירק מר, יש לו שרף, ופניו מכסיפין.

בירושלמי מבואר, שאופיו של הירק נגזר ממה שהוא מסמל:

בחזרת - חסין, בעולשין - טרוקסימון, ובתמכה - גנגידין, בחרחבינה: רבי יוסה בי רבי בון אמר יסי חלי. ובמרור: ירק מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף. התיבון: הרי חזרת מתוק, הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק? רבי חייה בשם רבי הושעיה: כל עצמן אין הדבר תלוי אלא בחזרת, מה חזרת תחילתה מתוק וסופה מר, כך עשו המצריים לאבותינו במצרים: בתחילה "במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך", ואחר כך "וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבינים".¹⁵

בירושלמי מפורש ש"מרור" הוא שם כללי המתאר את הירקות הראויים למצוה, ולא אחד מן הסוגים. נמצא, שיש צורך להגדיר איזה ירק ראוי למרור, מעבר לאלו המנויים בשם. ההגדרה של הירושלמי, כזו שבבבלי, מכילה שלשה רכיבים: מר, פניו מכסיפין ויש לו שרף. אבל הירושלמי מעדן את הגדרת המרירות: מעבר לכך שהירק צריך להיות מר, מלמדת החזרת שיש בה גם טעם מתוק בתחילתה, שהירק צריך לרמז על תהליך ולא רק על מצב המרירות. תחילה מתוק, על שם שמשכו את ישראל לעבודה במתק שפתיים, ולאחר מכן מר - מרירות השעבוד.

גם בבבלי הדגישו את ההיבט הזה של המרור, ואת המעלה של החזרת כירק המובחר המייצג את הסמל הזה במלואו:

רבינא אשכחיה לרב אחא בריה דרבא דהוה מהדר אמרירתא. אמר ליה: מאי דעתיך - דמרירין טפי, והא חזרת תנן, ותנא דבי שמואל חזרת, ואמר רבי אושעיא: מצוה בחזרת. ואמר רבא: מאי חזרת - חסא. מאי חסא - דחס רחמנא עליון. ואמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: למה נמשלו מצריים כמרור - לומר לך: מה מרור זה שתחילתו רך וסופו קשה, אף מצריים - תחילתן רכה וסופן קשה. אמר ליה: הדרי בי.¹⁶

על אף ההסכמה העקרונית בין הבבלי לבין הירושלמי בדבר עדיפותו של ירק החזרת, הוא החסה,¹⁷ רואים שיש ביניהם הבדל מסוים בתפיסת הסמליות שבו. בענין אחד הם מסכימים: התהליך שתאר הירושלמי כמעבר ממר למתוק, מתואר על ידי הבבלי כמעבר מרך לקשה. זה אינו שינוי מהותי, ובשניהם מדובר על תהליך שמגמתו מטוב לרע. לעומת זאת, הבבלי מוסיף תרגום ארמי לחזרת: "חסא", וטעם - "חס רחמנא עלן". זו מגמה אחרת: מעבר לסמליות של הקשיית הלב המצרית, נמצאת כאן גם סמליות של רחמי ה'. ההדגשה אינה על התהליך של השעבוד, אלא על אופיו, מידת הרחמים היתה משותפת עם מידת הדין במשך השעבוד, הקב"ה חס על ישראל, ולכן גם הירקות שנבחרו למרור יש בהם מידה של מתקנות.

¹² הזיהוי המקובל: *Gentiana lutea*

¹³ פסחים לט, ע"א.

¹⁴ פסחים שם. הנוסחה אינה שווה בכתבי היד.

¹⁵ ירושלמי פסחים ב ה', כט ע"ג.

¹⁶ פסחים לט ע"א.

¹⁷ דבר זה ניכר כבר ממקורות תנאים שבהם מופיעה החזרת כדגם הרגיל למרור, כגון במשנת ערבי פסחים: "הביאו לפניו חזרת וחרוסת ושני תבשילין".

בהזדמנות זו אנו למדים שלא רק הטיב של הירק משמעותי, אלא גם השם שלו מהווה בסיס למדרש. כפי שיתבאר להלן, תהיה למדרש החסה השלכה משמעותית על בחירת סוגי ירק נוספים במהלך הדורות.¹⁸ זכר לדרשה כזאת במקור מדרשי מאוחר וביחס לחזרת:

אמר ר' יוחנן מאי חזרת? שחזרה שכינה למקומה.¹⁹

הירק המועדף בין הירקות הראויים למרור הוא החסה. יתרונו כפול. מבחינת מהותו הוא עונה בצורה טובה יותר לתכונה של תחילתו מתוק וסופו מר. ומבחינת שמו הוא מכיל תכונה של רחמים, ולא דין קשה: "חס רחמנא עלן". המרור אינו אמור להיות שיקוף של יסורים בלבד, אלא שילוב של יסורים עם רחמים. כדרך שהתנהלה בה השעבוד של ישראל במצרים, בתחילתו ובסופו.²⁰

ג. תחליפי מרור

בארצות בהם לא היתה חסה מצויה בתקופת ניסן, השתמשו בירקות אחרים, בעיקר שרשים, המתקיימים גם בחורף האירופי הקר. המרור המצוי ביותר אצל האשכנזים הוא החר"ן, המכונה בעברית של ימינו חזרת, בהשפעת המרור האשכנזי, ובשונה ממובנה המקורי במשנה.²¹ להלן, נשתמש במילה היידיש "חר"ן כדי שלא לבלבל בין הירק הזה לחזרת המקורית של המשנה. יש אומרים שהחר"ן הוא התמכא שבמשנה, אולם יש גם הטוענים שהתמכא היא ירק אחר, ולפי זה, אין לחר"ן כל ייצוג במשנה, והוא כשר רק בשל ההכללה של סוגי מרור נוספים על פני אלו המנויים במשנה.

החכם-צבי, פוסק אשכנזי שהכיר היטב את ארצות הים התיכון ומנהגיהן,²² דרש לחזור אל אכילת החסה: לזכות את הרבים בענין מצות אכילת מרור, ראיתי כי טוב להודיע שהחזרת השנוי במשנתנו ובלשון חכמים חסא שמצוה לחזור עליו כי הוא הראש וראשון השנוי במשנתנו הוא הירק הנקרא בלשון אשכנז סאלא"ט ובלשון ספרד סאלאט"א ושם העצם שלו הוא לטוגא,²³ בכל הלשונות ששמעתי בתורגמא ואיטליא ואשכנז וספרד ופורטוגאל ובספרי הרפואות והטבע וקורין אותו לאטוגא סאלאט, ואין בו שום ספק ופקפוק בעולם. ויש לו הסימנים האמורים בגמ' שרף ופניו מכסיפין ותחלתו רך וסופו קשה ותחלתו מתוק וסופו מר כלענה.²⁴

עד כאן, לזיהויה הברור של החסה כחזרת וכמרור המועדף. ומכאן, לביקורת על מנהג האשכנזים: ומפני שבארצות אשכנז ופולוניה שהן קרות אינו מצוי בזמן הפסח לא הורגלו לקחתו לחובת מצות מרור. או מפני שלא היו בקיאים בטיב פתרון שמות הירקות כאנשי ארצות הקרובות לארץ ישראל ובבל, לא ידעו מה הוא ולקחו הקרי"ן שהוא תמכא לפי דעת מקצת חכמים. ונפק מיניה חורבא, כי הן רבים עתה עם הארץ שאינם אוכלין אפילו כחצי זית מחמת חורפיה ושהוא מזיק באכילתו חי, ומבטלים מצות מרור. ואף החרדים אל דבר ה' ואוכלים כזית מהקרי"ן מסתכנים בו.²⁵

ומכאן להמלצה מעשית:

¹⁸ תופעה דומה מוצאים גם בסימנים של ליל הסדר. הסימנים של הגמרא (הוריות יב א, כריתות ו א) נדרשים על פי השם, כגון כרתי – יכרתו שונאינו, תמרי – יתמו אויבינו. יש סימנים שנתווספו על אלו של הגמרא ובהם ניתנה משמעות לאופיו של המאכל המשמש כסימן: דגים כסימן לפריה ורבייה, ראש של כבש, כסימן שנהיה לראש ולא לזנב, טיבול בדבש – לשנה מתוקה. (שלחן ערוך אורח חיים תקפ"ג ב והגהת רמ"א שם לסעיף א)

¹⁹ שכל טוב (בוכר) שמות פרק יב ד"ה ואלו ירקות. נראה שם לפי ההקשר כציטוט מן הבבלי, אך אינו בבבלי לפנינו. כדרך שהוסבר בשעור הקודם לגבי מצה, שיש לה משמעות כפולה, גם לחם עוני של שעבוד וגם לחם של חרות וגאולה.

²⁰ זהו הירק המכונה בעברית המודרנית חזרת, שמו המדעי: *Armoracia rusticana*. ובאנגלית: horseradish. עי. י. פליקס, מראות המשנה עמ' 168. זיהויו כחזרת הוא טעות של מחדשי העברית המודרנית האשכנזים שהכירו את הירק כזה כמרור של המשנה. הזיהוי של חזרת בעברית המשנאית עם חסא הארמית והערבית, הוא ברור לגמרי. יש מן הראשונים המזהים אותו עם התמכא שבמשנה. אבל תמכא היא כנראה ירק אחר. כגון: *marubium*, עי' ערוך השלם ערך תמכא. י. פליקס, מראות המשנה עמ' 183, ולאחרונה מאמרו של ד"ר רענן, המוזכר לעיל בהערה 9. להלן בכל השעור נשתמש במילה "חר"ן" עבור הירק הזה, כדי לא לבלבל עם החזרת שבלשון חכמים.

²¹ רבי צבי הירש בן יעקב אשכנזי, החכם צבי, נולד במורביה בשנת ה"א ת"כ (1660). בצעירותו הוא למד במורביה. בשנת ה"א תל"ו (1676) הוא נשלח לשאלוניקי כדי לרכוש גם את דרך הלימוד הספרדית. במשך השנים שבילה בקהילות ספרדיות שונות, הוא קלט את מנהגיהם ואף זכה בתואר הספרדי, "חכם". הוא שימש ברבנות בקהילות ספרדיות, וכן בגרמניה, באמסטרדם, בלונדון ובפולין. ונפטר בלבוב, גליציה בשנת ה"א תע"ח (1718) (מתוך הביוגרפיה בפרויקט השו"ת).

²² latuga

²³ שו"ת חכם צבי סימן קיט.

²⁴ ה"חר"ן", קשה מאד לאכילה מפני מרירותו הרבה. אכילת כזית ממנו מחייבת מסירות נפש, אם היא בכלל אפשרית.

כי באמת במקום שחזרת שהוא האלטיגא סלאט שכיח כמו בערי אמשטרדם והמבורג ושאר ערי אשכנז אף שהוא עודנו קטן מאוד קורא אני על הקרי"ן סכנה ואין בו מצוה. וכל אשר נגע אלקים בלבו יקיים מצוה כתיקנה ויקנה האלטיגא סאלאט לשם מצות מרור אף אם הוא ביוקר: והירק שקורין בהמבורג אינדבין ובאמשטרדם אנדייבי הוא עולשין השנוי במשנתנו וגם בו יוצאין ידי חובת מצות מרור אם אין לאטוגא סאלא"ט מצוי: צבי אשכנזי ס"ט²⁶

החכם-צבי, שהכיר את החסה מארצות הדרום, ולדבריו בזמנו ניתן למוצא גם באמשטרדם והמבורג הצפונית, עמד על עדיפותה המוחלטת על פני החר"ן. החסרון המעשי של החר"ן הוא בהיותו בלתי-אכיל מרוב חריפותו. רוב בני אדם אינם מסוגלים לאכול כזית חרי"ן בכדי אכילת פרס, ואכילה זו גובלת בסכנה. החסרון המעשי הופך להיות גם פגם מהותי במישור ההלכתי הפורמלי, כי אם אין דרך אכילה בכך, אי אפשר לקיים בו מצוה של אכילה. בנוסף לכך, קיים חסרון גם במישור הסמלי שכן בניגוד לחסה, אין בחר"ן שום מתיקות, והיא מידת דין בלבד, בלי רחמים.

משום כך, דחו רבים מן הפוסקים את אכילת החזרת, וכאשר התירוה, חיפשו דרכים לאפשר אכילתה באופן שיתגבר על הקשיים הנ"ל.

הראי"ה קוק עסק בכך בהוראותיו לפני הפסח, גם בגולה וגם בארץ:

תרנ"ד בשבת הגדול דהאי שתא תרנ"ד לפ"ק דרשתי בעה"י, שהיתר גמור גם נכון הוא שהמרור שאנו אוכלין מרוסק שיניחו להפיג טעמו עד שישאר בו רק טעם מר קל, כדי שיהיה נח לאכילה, דפשיטא דאין שיעור לטעם מר וכל שהוא מר מעט מרור הוי. אלא דנלענ"ד שהאוכל כשהוא מר הרבה עד שאי אפשר כמעט לאכול, לא אדע אם יצא ידי חובתו. לפי מה שכתב במשנה למלך הלכות יסודי התורה, דבמצות עשה גם כן לא יצא ידי חובתו באוכל שלא כדרך אכילתו. והרי כשהוא מר הרבה עד שאי אפשר כלל לאכול כי אם מדחוק, ודאי אין זו אכילה. ואין לומר דכאן מצותו בהכי, שהרי שפיר אפשר לקיים המצוה כשהוא מר מעט באופן שאין קושי לאכול, והוי כדרך אכילתו, אע"ג דגבי מרור לא כתיב אכילה בגופיה, כמש"כ הרא"ש, מכל מקום כמו דבעינן כזית משום הברכה דעל אכילת מרור, הכי נמי ניבעי כדרך אכילתו.

אף שיש לדון בחר"ן שלנו, שאין דרך לאכול כמו שהוא בלא תערובות ציר, מכל מקום י"ל בזה דמצותו בכך עכ"פ. גם כיון שברוב ישראל אוכלים כן בהרבה גלילות אולי מקרי משום הכי דרך אכילה...

אבל כל זה לא ניתן להאמר לע"ד במי שרוצה לאכול החר"ן כשהוא בחוזק מרירותו העצום... וכי אם הרבה בני אדם יאכלו עצים ואבנים יקרא בשביל כך אכילה? כיון שאינו ראוי כלל ומזיק. ע"כ נלענ"ד דזהו הדרך הרצוי ג"כ מצד עיקר המצוה, גם משום דרכיה דרכי נועם. ופשיטא דהיזק המגיע מחוזק מרירות החר"ן אינו קטן מהיזק עקיצת הידים מהירדוף, דנדחה ממצות לולב משום דרכי נועם. ע"כ ראוי להפיג עד שישאר טעם מר, שמרירותו מורגש אבל אינו חזק הרבה באופן שאפילו חלושי המזג יוכלו לסובלו על נקלה ויזכו הכל במצוה.²⁷

הרב קוק ממש נדחק להתיר לצאת ידי חובה באכילת החר"ן, ומונה את כל חסרונותיו, אבל בליטא הקרה לא יכול היה להציע חלופה אחרת כדוגמת החסה, ולכן הפתרון שלו הוא על ידי ריסוקו של החר"ן מראש והעמדתו למשך זמן עד שתפוג חריפותו.

ד. סמלי החר"ן ושאר ירקות

החתם סופר,²⁸ סבר כחכם צבי, שיש עדיפות לחסה, אולם לא תמיד היתה חסה מצויה במקומותיהם, וגם היתה בה בעיה של חרקים.

ואודות מצות מרור בפסח, אמת נכון הדבר מ"ש החכם צבי [סי' קי"ט] והכי נהגו כל רבתי זצ"ל ואנו נוהגים אחריהם. אך רגיל אני לדרוש בשבת הגדול מי שאין לו אנשים מיוחדים מסוימים בעלי יראה הבודקים ומנקים אותם מרחש תולעים קטנים הנמצאים מאוד מאוד בימי פסח ואינם ניכרים לחלושי ראות, ע"כ מי שאין לו בביתו מי שיבדקנו כראוי טוב ליקח התמכא שקורין קרי"ן. ואם הוא נמנה שלישי במשנה [=למרות שהוא נמנה בעדיפות השלישית במשנה]. והחסא הוא הראשון ומצוה מן המובחר, מ"מ חלילה להכשיל בלאו או בלאוין הרבה אפילו

²⁶ שו"ת חכם צבי שם.

²⁷ שו"ת אורח משפט או"ח סימן קכד

²⁸ פרנפורט – פרשבורג, תקכ"ג (1762) – ת"ר (1839).

בספק משום קיום עשה דרבנן, דמרור בזה"ז דרבנן, ובפרט שאפשר לקיים שניהם ע"י תמכא שקורין קרי"ן, ואם יש רמז בחסא דחס רחמנא עלן, אנו נאמר דתמכ"א ר"ת תמיד מספרים כבוד אל. ועוד באתי לעוררהו ע"ד שארי ירקות שהמציא מהרי"ל שיהיה כרפס על רמז פר"ך ס' כמ"ש מג"א [ס' תע"ג סק"ד], ומ"ו הגאון מו"ה נתן אדליר טרח ויגע לידע איזה נקרא כרפס הואיל ונפיק מפומא דגברא רבא מהרי"ל ומצא שנקרא ברוב לשונות אפי"א (ובהגדה אפי"ר), והוא הנקרא בלשון דייטש צעלי"ר,²⁹ והוא נאכל כמו שהוא חי נטבל בחומץ וכן אנו נוהגין אחריו, ונתתי סימנא מילתא אפי"א ר"ת כמו אל פועל ישועות אתה, ע"כ יאכלו ענוים וישבעו יהללו ה' דורשיו ויחי לבבו לעד כנפשו ונפש א"נ הדש"ת:³⁰

החתם סופר הכיר במעלתה של החסה למרור, אולם הוא מעלה בעיה שלא הזכרה אצל החכם-צבי, והיא בעיית החרקים בירקות עלים. משום כך, המליץ על אכילת חרי"ן, שלדעתו זו התמכא, במקום חסה. החתם סופר לא הסתפק בכך שהתמכא מופיעה במשנה כאחד ממיני המרור וביקש לשפר את טעמה גם על ידי מדרש השם, כשם שהחסה נדרשה על שם הרחמים. החתם-סופר המציא נוטריקון למילה "תמכא", שבה יכול היה לסמל משהו חיובי במאכל זה. מדברי החתם סופר ניכר עד כמה נראתה לו חשובה ההטעמה הסמלית. שדברי החת"ס אינם לדרשה ופלפולא בעלמא, אלא הם מיוסדים על הגמרא בסוגייתנו. רואים, שהאמוראים ראו ערך בכך שהחזרת תסמל גם בגופה וגם בשמה את הרעיון של שיתוף הרחמים בשעבוד. והעובדה שאמוראי בבל דרשו את השם "חסא" אף על פי שאינו מופיע, לא בתורה ולא במשנה, מורה שזו דרך רצויה וראויה. שורש נוסף לדבריו מצא גם במנהג הכרפס.³¹ אף על פי שאינו מצוה כלל, דרשו קדמונים את המילה כרפ"ס, לכבודו של הירק הנאכל כ" שאר ירקות" בטיבול ראשון שבתחילת הסעודה. החתם-סופר מזהה את הכרפס עם הסלרי (צעלי"ר), ובשמו האחר: אפי"א,³² ואף על פי שאין לירק הזה זכר במקורות קדומים ושמו אינו עברי כלל מצא בו רמז נוטריקון.

מכיון שהחת"ס מצא מקור לדרשת השמות ומתן משמעות סמלית למיני הירק הנאכלים בליל הסדר, טרח ומצא גם לשמות הירקות הנהוגים במקומו. כפי הנראה, לא היה לו פתרון מעשי מספק להחלפת החרי"ן במאכל פחות חריף,³³ ולכן לא יכול היה לשנות את גוף הירק, ולפחות התאמץ להטעימו במתיקות מסוימת בשמו.

ה. המרור בין פסח ראשון ופסח שני

נפנה עתה לעיין במקורותיה של מצוות מרור בתורה, ולאחר מכן – בהלכות אכילתו כפי שהן נובעות מן הכתוב ומן המדרשים והמקורות התנאיים.

מצות אכילת מרור נזכרת פעמיים בתורה, ובשתי הפעמים היא סמוכה למצות הקרבת הפסח ואכילתו.

וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלֵילָה הַזֶּה צְלִי אֵשׁ וּמִצּוֹת עַל מְרִירִים³⁴ יֹאכְלֶהוּ:³⁵

בַּחֲדָשׁ הַשְּׁנִי בְּאַרְבַּעַת עֶשֶׂר יוֹם בֵּין הָעֲרִבִים יַעֲשׂוּ אֹתוֹ עַל מִצּוֹת וּמְרִירִים יֹאכְלֶהוּ:³⁶

יש הבדל מסוים בתורה בין ניסוח המצוה בפסח ראשון לבין הניסוח בפסח שני. בראשון נאמר: צלי אש ומצות על מרורים יאכלהו, ובשני נאמר: על מצות ומרורים יאכלהו. המבנה השונה של המשפטים בשתי הפרשות מעיד על שוני באופי הסמיכות של המצוות זו לזו. אמנם, ניתן לטעון שיש זהות גמורה בין הפסוקים, והחלופים בין ו' החיבור ל"על" במובן של "עם" אינם משמעותיים, אך הנצי"ב סבר שיש לקבל את ההבחנה בין שני

²⁹ כנראה זהו ה"סלרי" = צעליר בגרמנית. אפי"א הוא שם לצמחים שונים ממשפחת הסוככיים. ביניהם נכללים גם גזר ופטרזויליה, ששמשו במקומות שונים ככרפס. אך סביר שהחת"ס מתכוון לסלרי.

³⁰ שו"ת חתם סופר חלק א אורח חיים סימן קלב.

³¹ סלרי. *Apium graveolens*.

³² שם כללי לצמחים ממשפחת הסוככיים.

³³ יש לדייק ולומר שהקושי הגדול באכילת החרי"ן אינו המרירות אלא החרירות. אלו שני סוגי טעם שונים כידוע, והעובדה שהחרי"ן חריף מאד אינה מעלה כלל לתפקודו כמרור. לא ברור בכלל אם החרי"ן יותר מר מחסה, ברור שהוא הרבה יותר חריף ממנה, אבל זו אינה תכונה "מרורית". ראו [דיונו של ארי שפר](#) מהמכון הוולקני על מאפייני הטעם המריר, בהקשר של הירקות השונים המשמשים למרור.

³⁴ אונקלוס תרגם "על מרירין", יונתן תרגם: "על תמכא ועולשין",

³⁵ שמות פרק יב ח.

³⁶ במדבר ט יא

הפסוקים. כך פירש את הדברים בפירוש "העמק דבר" לשמות, (יב ח), וחזר בתמצית על דבריו בשו"ת, בתשובה לחכם שערער על פירושו:

דבפסח מצרים כתיב "צלי אש ומצות על מרורים יאכלהו" ובפרשת בהעלתך כתיב באכילת פסח שני "על מצות ומרורים יאכלהו". וכתבתי ליישב, דבפסח מצרים **מצות אכילת פסח ומצות אכילת מצה שניהן שוין במצווה**, ורק המרור טפל להם. ומכאן למדנו דאף בפסח דורות גם כן כשר בדיעבד בלי כריכה, כדאיתא שם בערבי פסחים: "יכול יהא כורכן בבית אחת ואוכלן כדרך שהלל אוכלן תלמוד לומר: "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות" משמע דשניהם שוין. ובפסח שני **הפסח הוא עיקר המצוה, ומצות ומרורים טפלים לו**, ועיקר הלימוד הוא מדכתיב "על מצות ומרורים", ומשמעות "על", הוא שגבוה מהם במעלה, ומשום הכי בהא דהלל היה כורך מצה ומרור, מיייתי הקרא דבהעלתך ולא הקרא דפרשת בא דקדים. אלא עיקר ההוכחה מדכתיב "על מצות ומרורים" משמע שהם טפלים לו, לכך היה כורך ביחד, אבל גבי פסח מצרים ודאי דמצות אכילת מצה שוה לאכילת פסח.³⁷

לפי דברי הנצי"ב, נמצא בפשוטו של מקרא יסוד לרעיון של סמיכות המרור לקרבן הפסח, ולהבדל מעמד בינו לבין המצה הנובע מכך. בפסח שני, גם המצה וגם המרור נראים טפלים לפסח ומשניים לו: "על מצות ומרורים", בפסח ראשון, הפסח והמצה שווים במשקלם: "צלי אש ומצות", ואילו המרור משני להם: "על מרורים". מדברי הנצי"ב משמע, שההבחנה בין סוגי הקשרים בין הפסח לבין המצה והמרור, המבוססת על ההבחנה בין הפסוקים, אינה תלויה ביחס בין פסח ראשון ופסח שני,³⁸ שהרי הלל הזקן לומד את דין כורך בפסח ראשון מהפסוק של פסח שני. עם זאת, הנצי"ב מסביר גם שקיימת הבחנה בהבדל שבין פסח בזמן הבית ופסח בזמן הגלות. לפי שיטתו הכללית בכמה מקומות בדבר קיומן של שתי בחינות שונות בזכרון הפסח. בכל אופן, ההבדל המשמעותי בין שתי הפרשות נוגע למקומה של המצה ביחס לפסח. המרור, בשני המקרים, אינו מופיע כחיוב עצמאי, ובודאי שהוא שונה מן המצה שיש עליה צו מפורש נפרד, "תאכלו מצות", בלי קשר לחיוב אכילת קרבן הפסח.

1. דאורייתא ודרבנן

מעבר להבחנה בין שני אופני הניסוח של מצוות הפסח עם מלוויו, המצה והמרור, בתורה, קיים פער מהותי בין מצות מרור למצות מצה. במצה מופיע חיוב נפרד לגמרי, המפורש בפסוקים "בערב תאכלו מצות" ו"מצות תאכלו", בהם אין המצה תלויה כלל בקרבן הפסח.³⁹ מצוות מצה חוזרת פעמים רבות בפרשיות הפסח, והחג קרוי על שמה "חג המצות". לעומתה, מצות המרור אין לה קיום עצמי כלל, וכולה תלויה בהקרבת הפסח.

מתוך כך הסיק רבא בגמרא שוני במידת החיוב במרור בזמן הזה:

אמר רבא: מצה בזמן הזה דאורייתא ומרור דרבנן. - ומאי שנא מרור? דכתיב "על מצות ומרורים", בזמן דאיכא פסח - יש מרור, ובזמן דליכא פסח - ליכא מרור. מצה נמי הא כתיב "על מצות ומרורים"? מצה מיהדר הדר ביה קרא "בערב תאכלו מצת".⁴⁰

לדעת רבא, אין למרור חיוב עצמי במקום שאין פסח. רב אחא בר יעקב מרחיק לכת יותר, וטוען שבזמן הזה גם אין חיוב מדאורייתא במצה:

ורב אחא בר יעקב אמר: אחד זה ואחד זה דרבנן. אלא הכתיב "בערב תאכלו מצת"? ההיא מיבעי ליה לטמא ושהיה בדרך רחוקה. דסלקא דעתך אמינא: כיון דפסח לא אכלי - מצה ומרור נמי לא ניכול? קא משמע לן.

ורבא אמר לך: טמא ושהיה בדרך רחוקה לא צריך קרא, דלא גרעי מערל וכן נכר. דתניא: "כל ערל לא יאכל בו", בו אינו אוכל, אבל אוכל במצה ומרור. ואידך: כתיב בהאי, וכתיב בהאי, וצריכי.⁴¹

שיטתו המיוחדת של רב אחא בר יעקב נדחית בגמרא,⁴² וכנגדה מובאת ברייתא המבססת את שיטת רבא:

³⁷ שו"ת משיב דבר חלק א סימן לב.

³⁸ אבל יש לה משמעות להבדל בין פסח מצרים לפסח דורות, כמבואר בהעמק דבר שם.

³⁹ כמבואר בפירוש הרמב"ן לתורה, שמות י"ב ח'.

⁴⁰ פסחים קכ ע"א.

⁴¹ פסחים שם.

תניא כוותיה דרבא: "ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' אלהיך", מה שביעי רשות - אף ששת ימים רשות. מאי טעמא? הוי דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא. יכול אף לילה הראשון רשות? תלמוד לומר "על מצת ומררים יאכלוהו". אין לי אלא בזמן שבית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים, מנין? תלמוד לומר: "בערב תאכלו מצת" - הכתוב קבעו חובה.⁴³

המדרש מסיק שקיים חיוב עצמאי למצוות מצה מן הפסוק "בערב תאכלו מצות". רב אחא בר יעקב חולק כי הוא מפרש ש"בערב תאכלו מצות" אינו אלא הוראה למי שאינו חייב בקרבן פסח, בעת שמקריבים אותו. אף על פי ששיטת רב אחא בר יעקב נדחתה, יש לה יסוד סביר. הוא למד שקיימת תלות בין קרבן פסח לבין מצוות מצה, מהפסוקים התולים את המצה בקרבן פסח. אמנם, גם הוא מודה שקיימת מציאות שבה אוכלים מצה בלי פסח והיא נשענת על הפסוק הנפרד לחיוב מצה. אולם הוא מעמידו במי שאינם יכולים לאכול פסח, בעת שבה מקריבים אותו. לפי שיטתו, אין זה פוגם בתלות העקרונית. מצות מצה קיימת מן התורה רק בעת שבה מקריבים את הפסח. התלות אינה מתבטאת באכילה צמודה של הקרבן עם המצה, וסביר להניח שאין דעתו כדעת הלל שיש לכרוך אותם יחדיו. לפי רבא, והברייתא התומכת בדבריו, יש שני סוגי חיובים של אכילת מצה: אכילת מצה כמצוה בפני עצמה, ואכילת מצוה כחלק מקרבן הפסח. נראה, שדעת רבא תואמת יפה יותר את דעתו של הלל הזקן, שהמצה הנאכלת עם הפסח, נאכלת ממש בצמוד אליו, כמשמעות הפסוק "על מצות ומררים יאכלוהו".

ז. כריכת פסח מצה ומרור

גם רבא וגם רב אחא בר יעקב מסכימים שמצות מרור סמוכה לקרבן הפסח ותלויה בו. אלא שיש להסתפק מה אופיה של התלות הזו. גישה אחת היא גישתו של הלל הזקן:

"על מצות ומרורים", ריבה (כאן) מרורים הרבה. "על מצות ומרורים יאכלוהו" מצוה לאכול כולן כאחת. הלל הזקן היה כורכן זה בזה ואוכלן. יכול יהו מעכבין זה את זה? ת"ל "יאכלוהו" אפילו אחד מהן.⁴⁴

הדרשה של הלל הזקן ל"על מצות ומרורים יאכלוהו" היא שיש לאכלם ממש ביחד – בכריכה אחת. עם זאת, מדייקים מן הלשון "יאכלוהו" ולא "יאכלום", שאין הם מעכבים ואפשר לצאת ידי חובה באחד מהם מבלי לכרוך באחרים. להלן יבואר, שחכמים חולקים על הלל, ולפיהם, כל אחת מן המצוות עומדת לעצמה. שיטתו של הלל הזקן אמורה בזמן שבית המקדש קיים ושלש המצוות מתקיימות במעמד שווה. הגמרא דנה באופן הקיום של המצוות כאשר בית המקדש אינו קיים:

אמר רבינא: אמר לי רב משרשיא בריה דרב נתן, הכי אמר הלל⁴⁵ משמיה דגמרא: לא ניכרוך איניש מצה ומרור בהדי הדדי וניכול, משום דסבירא לן: מצה בזמן הזה דאורייתא, ומרור דרבנן, ואתי מרור דרבנן ומבטיל ליה למצה דאורייתא.⁴⁶

רבינא מביא, שבזמן הזה, מכיון שמצה ומרור אינן שוות במשקלן זו לזו, נתפרדה החבילה, ואין רשות כלל לאכול מצה ומרור יחד, כיון שהמרור שאין בו חיוב מן התורה פוגם בקיום מצות מצה.

ואפילו למאן דאמר "מצות אין מבטלות זו את זו" - הני מילי דאורייתא בדאורייתא, או דרבנן דרבנן, אבל דאורייתא ורבנן - אתי דרבנן ומבטיל ליה לדאורייתא. מאן תנא דשמעת ליה "מצות אין מבטלות זו את זו"? - הלל היא. דתניא: "אמרו עליו על הלל שהיה כורכן בבת אחת ואוכלן", שנאמר: "על מצות ומרורים יאכלוהו".⁴⁷

היה מקום לומר שגם בזמן הבית אי אפשר לאכול את שלש המצוות בכריכה אחת, כי הן "מבטלות זו את זו", אך מנהגו של הלל הזקן שכרן יחד, מעיד שלא סבר כך. מדברי הגמרא נראה שהבינו שפסח מצה ומרור הן מצוות נפרדות, שכל אחת עומדת בפני עצמה. אחרת, לא היה מקום לדון בביטול ההדדי, אלא אדרבה, לחייב

⁴² הד לדברי ר' אחא בר יעקב נמצא בדברי רב דניאל הבבלי שחלק על הרמב"ם בהגדרת מצות מרור, כפי שיבואר בהמשך.

⁴³ פסחים שם. דרשה זו מופיעה בסגנונות שונים במדרשי ההלכה: מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשיות ח', י' וי"ז.

⁴⁴ בספרא אמור, ט' י"ד. מדרש תנאים לדברים טז ח.

⁴⁵ מכילתא דרשב"י לשמות יב ח.

⁴⁶ מעניין לציין שהאמורא הלל הוא מוסר המסורת נגד התנא הלל הזקן. הלל האמורא אינו מצוי הרבה גמרא, ומסורת בשם "גמרא"

סתם, גם היא אינה דרך שכיחה בתלמוד.

⁴⁷ פסחים קטו ע"א.

⁴⁸ פסחים קטו ע"א.

רק אכילה כהלל. דומה הדבר לארבעת המינים שבהם ניתן לקיים המצוה דווקא אם נוטלים את כולם כאחד. הגמרא לא טענה, שלפי הלל זו מצוה אחת, כארבעת המינים, אלא שניתן לקיימן כאחת ואינן מבטלות זו את זו. לגבי מצוה, הטענה מובנת, שהרי ראינו את דעת רבא שיש לה חיוב עצמי שאינו תלוי בפסח, אבל לגבי מרור, לא ברור מדוע בכלל יחשיבוהו כמצוה נפרדת.

עוד יש לדון בשאלה, שלדעת רבא, המפרש שקיימת מצוה נפרדת באכילת מצוה בליל הסדר, היה מקום לחייב אכילה נוספת, נפרדת, של מצוה בלבד. שהרי שתי מצוות הן: מצות "על מצות ומרורים יאכלוהו" ומצות "בערב תאכלו מצות". על כרחך יש לפרש, שהגמרא הבינה שמצות "בערב תאכלו מצות" אינה אלא השלמה, לחייב במצוה גם כשאין פסח, אך כאשר יש פסח, עיקר מצות המצוה – לפחות אליבא דהלל – היא לאכלה עם הפסח.

אמר רבי יוחנן: חולקין עליו חבריו על הלל. דתניא: "יכול יהא כורכן בבת אחת ואוכלן כדרך שהלל אוכלן - תלמוד לומר: 'על מצות ומרורים יאכלוהו' - אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו".

מתקיף לה רב אשי: אי הכי, מאי אפילו? אלא אמר רב אשי: האי תנא הכי קתני: "יכול לא יצא בהו ידי חובתו אלא אם כן כורכן בבת אחת ואוכלן, כדרך שהלל אוכלן - תלמוד לומר 'על מצות ומרורים יאכלוהו' - אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו".

נראה שרבי יוחנן ורב אשי חולקים בהבנת היחס בין שלשת המינים של פסח. לפי רבי יוחנן, חכמים סוברים שאלו מצוות נפרדות ואי אפשר לאכלן יחד כי מבטלות זו את זו, וכנגדם דעת הלל היא שאכן הן מצוות נפרדות אך אינן מבטלות זו את זו. לפי פירושו של רב אשי, הלל סובר שיש לראות את השלישיה פסח, מצוה ומרור, כמצווה משולבת כארבעת המינים.⁴⁸ ואילו חבריו סוברים שאפשר לצאת ידי חובת אכילה בנפרד, דהיינו, שניתן לקיימן כמצוות נפרדות, כתפילין של יד ושל ראש, אבל מובן שהדרך העדיפה לקיום המצוה היא לאכלן יחד, גם לדעת חכמים.⁴⁹

מלשון הגמרא נראה שכביכול קיימת מחלוקת מקיפה בשאלה אם מצוות מבטלות זו את זו. אלא שאין בש"ס דוגמה נוספת מלבד זו.⁵⁰ משמע, שהניסוח המכליל לא נועד להצביע על קיומה של מחלוקת רחבת-היקף בש"ס סביב השאלה הזאת, אלא לתרגם את השאלה בדבר כריכת אכילות הפסח משאלה מקרית-מקומית, לשאלה תיאורטית-עקרונית. כדרך שנהגו להסביר את החידוש של המהפכה ה"אנליטית" מבית מדרשו של ר' חיים מבריסק.⁵¹

מסקנת הגמרא היא לקיים את שתי השיטות:

השתא דלא איתמר הלכתא לא כהלל ולא כרבנן - מברך על אכילת מצוה ואכיל, והדר מברך על אכילת מרור ואכיל, והדר אכיל מצוה וחסא בהדי הדדי בלא ברכה, זכר למקדש כהלל.⁵²

מסקנת הגמרא מתייחסת לזמן הזה ולא לימי הבית. והיא הנחיה המבקשת לקיים את שתי הדעות, כיון דלא איתמר הלכתא כזו או כזו. אילו היתה נפסקת הלכה כרבנן, היו מקיימים בזמן הזה רק את שתי האכילות הנפרדות. מצוה לחוד ומרור לחוד. אילו היתה נפסקת הלכה כהלל, היה חיוב האכילה בימי הבית רק בכריכה, אולם בזמן הזה לא ניתן להסתפק בו, מפני שמרור דרבנן מבטל את מצוה דאורייתא. ועדיין, יתכן שלשיטת הלל אין קיום לאכילת מרור בפני עצמו כלל, והברכה עליו בנפרד, "אשר קדשנו במצוותיו וצונו על אכילת מרור", היא ברכה לבטלה, שכן אין מצווה כזאת כלל. לדעת הלל היו צריכים לנהוג כך: מברכים על מצוה ואוכלים אותה בפני עצמה, מכיון שיש בה, לדעת רבא, מצוה דאורייתא גם בזמן הזה, לאחר מכן אוכלים מצוה ומרור יחד, מדרבנן.

⁴⁸ שאלות הנוסח המדויק של הסוגיה ושיטות הראשונים בהסברתה, מתבררות יפה בדברי הרמב"ן במלחמות ה', בדף כ"ה מדפי הרי"ף.

⁴⁹ השאלה אם "מצוות מעכבות זו את זו" היא שאלה הנוגעת למצוות רבות בתורה. משנה מנחות ג ו-ז, עורכת רשימת של מצוות המעכבות ושאינן מעכבות זו את זו. ובתוספתא מנחות שם, ו' יא – יב, הרחבה של הרשימה. שם השאלה היא אם אפשר לקיים רכיב אחד של מצוה בלי חלקיה האחרים. כאן נקודת המוצא הפוכה – מתייחסים אל האכילות כמצוות שונות ודנים רק אם הן מבטלות זו את זו. לא נדונה האפשרות שהן מעכבות זו את זו ולא יוצאים ידי חובת האחת בלא האחרת. לבד ממרור, וכדלקמן.

⁵⁰ יש נסיונות להקבלה שנדחים, כגון בין איסורי אכילה בתערובות לאכילות הפסח (זבחים עט א), או בין העולים למזבח (מנחות כב ב' תוד"ה מכאן לעולין). אך אין דוגמה מפורשת של שימוש בכלל "מצוות מבטלות זו את זו" בשום ענין אחר.

⁵¹ יצוין שהניסוח הזה מופיע כבר בירושלמי, (חלה א' א', נז ב), בשם רבי אלעזר, ואינו יצירה "מאוחרת" של הסתמא דתלמודא בבבלי.

⁵² פסחים קט"ו ע"א

עתה, כשלא הוכרעה ההלכה, צריך לצאת ידי חובת שתי הדעות. אכילת מצה ומרור בנפרד: מצה דאורייתא, כדעת הלל וחכמים, אכילת מרור דרבנן בפני עצמו, כדעת חכמים. ואחר כך אכילתם בכריכה. כשיטת הלל בזמן הבית. אכילה זו היא רק "זכר למקדש כהלל", ולא קיום המצוה כדעת הלל, שכן בזמן הזה פקע החיוב לאכילה בכריכה, הן מפני שהגורם העיקרי, הפסח – אינו קיים, והן מפני שבהעדר הפסח, דרגת המרור יורדת לדרבנן ומבטלת את המצה דאורייתא.⁵³

יש לשים לב לכך שהדיון בגמרא מתקיים בשני מישורים.

המישור האחד הוא ענין "מצוות מבטלות זו את זו", כאשר אחת מדאורייתא – המצה, והשניה מדרבנן – המרור. המדובר בזמן הזה, ולפי שיטת רבא המעמידה את שתי המצוות במעמד שונה. אולם ברקע קיים מישור קודם, הוא הדיון של התנאים במצב שבו שתי המצוות, מצה ומרור, קיימות מדאורייתא. השאלה אם אכילת מצה ומרור עם הפסח מבטלות זו את זו. היא השאלה שונה: האם רואים בפסח מצה ומרור שלש מצוות נפרדות, או דילמא, זו מצוה אחת, המורה לאכול הפסח "על מצות ומרורים". הברייתא מציגה שתי דרכי אכילה: אכילה בכריכה, כדעת הלל, או אכילה בנפרד. ועדיין יש לבאר במה בדיוק נחלקו. יש שלש רמות אפשריות: חובה לכרוך, ואם לא כרך לא יצא ידי חובתו, רצוי לכרוך, אבל יצא ידי חובתו גם בלי כריכה, או אסור לכרוך מכיון ש"מצוות מבטלות זו את זו" כשכורכים אותן יחד.⁵⁴

בליבה של סוגיה זו טמונה, אם כן, הבעיה של משמעות אכילת המרור: האם היא חלק בלתי נפרד מאכילת הפסח, או שהיא מצוה הצמודה לאכילת הפסח – אך נבדלת ממנו. כאמור לעיל, כפל המשמעות הזה נובע כבר מן הפסוקים בתורה, שבהם יש צווי על אכילה מקובצת: "על מצות ומרורים", אך גם הצבה נפרדת לחלוטין של מצות מצה: "בערב תאכלו מצות". ויתכן, שגם בענין זה נגרר המרור אחרי המצה ולכן קובע ברכה ומצה לעצמו.

ח. בין דרך אכילה לדרך יסורים

נעניין עתה בשיקולים הפרשניים בטעם מצוות מרור כדי להיטיב להבין את המשמעות של הדיון ההלכתי. בדרך כלל, רגילים לפרש את אכילת המרור כזכר ליסורים ולעניינים שסבלו אבותינו במצרים. הסבר זה אינו מפורש בתורה, אלא במשנת רבן גמליאל המנמקת את טעמי אכילות ליל הסדר: רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן פסח מצה ומרור פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים מצה על שום שנגאלו אבותינו במצרים מרור על שום שמרור המצריים את חיי אבותינו במצרים⁵⁵

מדברי רבן גמליאל ברור, שטעמה של מצות מצה הוא הגאולה, כפי שנתפרש בהרחבה בדברי המהר"ל שהוזכרו בשעור בענין מצה, ואילו טעמה של מצות מרור, הוא זכרון השעבוד. ראב"ע מקבל את הפירוש הזה רק משום שהוא "קבלת חכמים", אבל בפשוטו של מקרא הוא מציע טעם אחר למרור, ואלו דבריו:

על מרורים יאכלו. אמר אחד מחכמי ספרד: ידוע כי הליחה תגבר בארץ מצרים בעבור מימי היאור, ובעבור שלא ירד שם גשם, כי היאור הוא לח תמיד, על כן מנהגם היה לאכול בכל שלחנם מיני מרורים רבים מעשבים וחרדל. ואפילו לא היה למצרי אלא פת לבד, לעולם המרורים יהיו על שלחנו לטבול בו הפת, כי הם רפואה לאוירם. ואנחנו נסמוך על דעת קדמונינו ז"ל, שפירשו לנו כי המרורים זכר ל"וימררו את חייכם".⁵⁶

על מרורים - היה נראה פירושו שיאכלו אותו על מנהג אנשי מצרים, שיש להם תמיד על שולחנם מרורים. ואחר שהעתיקו לנו הקדמונים פי' מרורים, נשענו עליהם כאשר עשינו בכל המצות.⁵⁷

⁵³ האחרונים אינם חד-משמעיים בענין זה. עי' בשו"ע או"ח תע"ה א'. מהט"ז שם (ס"ק ז) משמע שחייבים לכרוך כדי לקיים המצוה כהלל גם בזמן הזה. הפרי מגדים (במשבצות זהב שם) מאריך לפרט את הגישות השונות כפי שהן עולות מדברי הראשונים.

⁵⁴ במקרה שאין לאדם אלא כזית אחד של מצה, אסור לו לאכלה בכריכה, לכל הדעות, כי המרור מבטל את המצה, אולם אם יש לו רק כזית אחד מרור, יש ספק בדבר. ועי' בתחשיב המורכב שערך הפרי-מגדים, באשל אברהם שם אות ח', על האפשרויות השונות של סידור הברכות והאכילות, בכל מקרה שבו חורגים מן הסדר המקובל של מצה, מרור וכריכה.

⁵⁵ משנה פסחים י', ה.

⁵⁶ אבן עזרא, הפירוש הארוך, שמות יב ח.

⁵⁷ אבן עזרא - הפירוש הקצר, שמות יב ח

ראב"ע מבחין בין שני פירושים לאכילת המרור. האחד, שזו היא דרך האכילה הטבעית והשני, שזו אכילה סמלית. הוא מקבל את הפירוש השני כיון שהוא מסורת חז"ל, אולם הבאתו את הפירוש הראשון מורה שיש לפירוש זה יסוד בפשט ובסברה. מה גם שבפירוש הארוך הוא מבהיר שמדובר בדעתו של חכם מחכמי ספרד, ואין הוא שוללו בתקיפות שבה הוא נוהג לשלול הסברים קראיים. יתר על כן, בפירוש הקצר הוא נוקט בלשון "היה נראה" לפרש כפירוש זה, ואין הוא נדחה אלא משום קבלת חז"ל.

הפירוש הראשון, הטבעי, הולם יפה את הגישה שאין קיום למצות מרור בלי הפסח, שהרי היא באה להטעים ולהשלים את אכילת הבשר והפת. לעומת זאת, משנת רבן גמליאל, המפרשת את המרור כמאכל סמלי, זכר לשעבוד, מאפשרת לו קיום עצמי כאחד המאכלים הסמליים של ליל הסדר. הטעם המשנאי הוא שמצדיק את קיומה של מצות אכילה עצמאית למרור, ואף אם נאמר שזו רק מצוה דרבנן, יסודה הוא בטעם הסמלי. שהרי לפי הטעם הטבעי, אם אין פסח ובשר – מרור מניין? רק לפי הטעם הסמלי, אפשר להבין מדוע המצוות מבטלות זו את זו ואין לכרכן יחד, שהרי המצה מסמלת חרות והמרור מסמל שעבוד. עם זאת, יתכן שיש להם קיום מסוים יחדיו: הטוב מובלט על רקע הרע: חיות הסבל מעצבת את טעמה המתוק של הגאולה. המר מבהיר את עצמת טעמו של המתוק.

ט. מצוה בפני עצמה

מעתה, כשנתברר כי הטעם שנתנו חכמים למרור מאפשר לו קיום עצמי, ניתן לדון בפרוט במעמדה הנבדל כמצוה עצמאית.

יש סיעה של מקורות המורה שיש קיום עצמי למצות מרור גם בלא הפסח.

"צלי אש ומצות על מרורים": מגיד הכתוב שמצות הפסח צלי אש מצה ומרור. ומנין אתה אומר שאם אין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח? תלמוד לומר "יאכלוהו". אין לי אלא בזמן שאין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח, יכול כך אם אין להם פסח יוצאין ידי חובתן במצה ומרור? הרי אתה דן: הואיל והפסח מצות עשה ומצה ומרור מצות עשה. הא למדת כמו שאם אין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח כך אם אין להם פסח יוצאין ידי חובתן במצה ומרור.⁵⁸

נראה שלדעת המכילתא גם אם אין פסח חייבים במצה ומרור. אמנם, אפשר לפרשה כדעת רב אחא בר יעקב, שהמכילתא עוסקת בזמן הבית, בזמן שבו אפשרית הקרבת הפסח. אבל בפשטות אין במכילתא הבחנה שכזאת, והיא קובעת באופן כללי שאפשר לצאת ידי חובת מצה וגם ידי חובת מרור כשאין קרבן פסח. המכילתא הזאת משקפת את עמדת החכמים החולקים על הלל, שלפיה יש אפשרות לקיום עצמאי של כל אחת משלוש המצוות, ובכלל זה גם מצות מרור.

עד כה, ראינו שלש דרגות של חיוב המרור ביחס לפסח. הדרגה הגבוהה ביותר של הקשר מצויה בדברי הלל, המצריך לאכלם ממש יחד, בכריכה אחת. הדרגה הנמוכה ממנה משתמעת מדברי החולקים עליו הדורשים "יאכלוהו" – אפילו זה בפני עצמו וזה בפני עצמו. מדרשה זו אפשר להסיק שאפשר לאכול כל אחד בפני עצמו ואין צורך לכרכם יחד, אולם עדיין יש מקום לדרישה שהמרור יאכל בסמיכות זמן ואולי גם מקום לאכילת הפסח. הדעה השלישית, המובעת במכילתא שלפנינו מרחיקה עוד יותר את הסמיכות וקובעת שגם אם אין פסח כלל יוצאים ידי חובת מצות מצה ומרור. לשיטה זו מדובר במצוות נפרדות העומדות לגמרי בפני עצמן. לגישה זו, יתכן שאי אפשר בכלל לאכול את שלשתם ביחד, שמא המצוות מבטלות זו את זו, גם אם שלשתן במעמד שווה מדאורייתא.

גם מן המשנה בפרק ערבי פסחים לא ניכר שיש הבדל ברמת החיוב בין מצה לבין מרור, ובשתיהן יש חיוב שקול. בזמן הבית – כמו לפסח, ושלא בזמן הבית – כחלק ממצוות האכילה של ליל הסדר. אם כי יש לשים לב לכך, שבמשנת הפרק הזה אין בכלל ביטוי להבדל בין חיוב מדאורייתא וחיוב מדרבנן. גם בארבע כוסות, שבדאי אין להן מקור מן התורה, לא ניכרת הבחנה משאר מצוות הלילה.

דעת רבא היא שבכל זאת קיימת מידה של תלות בין מרור לפסח, ובזמן הזה שאין בו פסח אין גם מרור, וכך נפסקה ההלכה.

⁵⁸ מכילתא דר"י בא – מס' דפסחא פרשה ו

כניסוחו של בעל היראים:

תולדות למרור. שלא בזמן פסח, כדאמר רבא בשלהי פסחים:⁵⁹ מצה בזמן הזה דאורייתא מרור דרבנן. ואע"ג דפליג עליה רב אחא בר יעקב ואומר זה וזה דרבנן, כרבא קיימא לן דתניא התם כוותיה. וצריך שיאכל מן המרור כזית, דאכילה כתיב ביה, ואכילה בכזית:⁶⁰

בעל ספר היראים מחשיב את אכילת המרור שלא בזמן פסח כתולדה של המצוה מן התורה. זאת, לשיטתו המונה חיובים דרבנן כתולדות של המצוה דאורייתא.⁶¹ אף על פי שהוא פוסק כרבא שזו רק מצוה מדרבנן, הוא מדגיש שיש מצוה עצמאית באכילת מרור מדרבנן, שנאמרה בו "אכילה" ומחייבת שעור: כהגדרת שעור אכילה של תורה. כזית.

י. מצוה דרבנן או "זכר למקדש"

נמצא, שאף על פי שהדעה שיש למרור חיוב עצמאי לא מתקיימת למעשה מצד רמת החיוב, שכן הוא נשאר רק כחיוב דרבנן בזמן הזה, היא מעמידה את החיוב שמדרבנן באור חדש. החיוב דרבנן אינו רק "זכר למקדש", אלא יש לו קיום ממשי, שהרי בזמן המקדש היה מתקיים חיוב אכילת מרור בפני עצמו, בלי שיכרך ממשית – ואולי אף לא בו-זמנית עם אכילת הפסח. אם כן, החיוב דרבנן הוא קיום המשכה של המצוה הבסיסית. בזה שונה מרור מהותית מ"שני תבשילין" שהם ממש זכר למקדש, ואין להם שום ממשות עצמית מעבר לכך. לכן אין בהם דיני אכילה הדומים לדיני אכילת הפסח והחגיגה, ואדרבה, יש להזהר מלצלוחם כדרך שצולחים את הפסח, כדי שלא יראה כאוכל קדשים בחוץ. לא כן הדבר באכילת מרור, שבה מתקיימת המצוה כצורתה בימי הבית, אלא רק בדרגת חיוב פחותה.

כדי להבהיר יותר את ההבחנה נשווה זאת למצוות התלויות בארץ. מי שסובר שמצוות בזמן הזה הן מדרבנן בלבד, עדיין מחייב את קיומן באופן מלא, ורואה במעשים אלו מצוה דומה לחלוטין למצוה דאורייתא, מלבד העובדה שרמת חיובה פחותה. כך הדבר במצוות כמו מעשרות ושמיטה. אולם במצוות שבהם יש נגיעה לענייני מקדש וקדשיו, שם כבר הקיום אינו שלם. כך לדוגמה אין מפרשים תרומה באופן מלא, בשל בעיות הטומאה, ומסתפקים בשעור מינימלי הפוטר את הטבל. דבר זה דומה לחוסר האפשרות לקיים את שיטת הלל במלואה, והצורך לקיימה רק באופן חלקי, אחרי שאוכלים כל אחת מן האכילות בנפרד. בדרגה אחרת עומדות מצוות כמו ביכורים ויובל, שאין להן קיום כלל בזמן הזה. הן דומות לקרבן פסח וחגיגה, שאף הוא אינו קיים כלל. ה"זכר" איננו מצוה כלל, ואדרבה, יש להזהר לא לקיימו באופן שידמה מדי למקדש: אין להפריש ביכורים, אי אפשר למנות יובלות, שכן תפגם ספירת השמיטין, ולכן גם אסור ששני התבשילים ידמו יתר על המידה לקרבן פסח.

יא. תלות גמורה בקרבן

הרמב"ם, בעקבות הגמרא, מפרש שאין בכלל קיום עצמי למצות מרור:

והמצוה הנ"ו היא שצונו לאכול כבש הפסח ליל חמשה עשר מניסן בתנאיו הנזכרים והוא שיהיה צלי ושיאכל בבית אחד ושיאכל עם מצה ומרור... והוא אמרו ית' (בא יב) "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו". ואולי יקשה עלי מקשה ויאמר למה תמנה אכילת פסח מצה ומרור מצוה אחת ולא תמנה אותם שלש מצות, ושיתהיה אכילת מצה מצוה ואכילת מרור מצוה ואכילת פסח מצוה? אשיבנו: אמנם היות אכילת מצה מצוה בפני עצמה הוא אמת כמו שנבאר (עשה קנח) וכן אכילת הפסח מצוה בפני עצמה אמת, כמו שזכרנו. אבל המרור הוא נגרר לאכילת הפסח ואינו נמנה מצוה בפני עצמה. וראיה לדבר, שבשר הפסח יאכל לקיום המצוה יהיה עמו המרור או לא יהיה והמרור לא יאכל אלא עם בשר הפסח, לאמרו יתברך: "על מרורים יאכלוהו". ואילו אכל מרור מבלי בשר לא עשה כלום, ולא נאמר כבר קיים מצוה אחת היא אכילת מרור.

הרמב"ם סבור שאין בכלל מצוה מדאורייתא של אכילת מרור, אלא זו רק הלכה מהלכות אכילת קרבן הפסח. הדרשה מ"יאכלוהו" המלמדת שיש קיום עצמי לכל אחת משלוש המצוות, מופיעה אצלו בנוסח אחר:

⁵⁹ פסחים קכ ע"א.

⁶⁰ ספר יראים סימן צד.

⁶¹ כלשונו בהקדמת הספר: וקראתי בשם למצות הכתובות "אבות" ולתוספת חכמים אשר הוסיפו על הכתב למען לא יעקר קראתי "תולדות". ויתבררו גזירות החכמים על מה הם תלויות. ומהם האבות המולידים התולדות.

ולשון מכילתא: "צלי אש ומצות על מרורים" מגיד הכתוב שמצות הפסח צלי מצה ומרור. כלומר שהמצוה היא **קבוץ אלה**. ושם אמרו: מנין אתה אומר שאם אין להם מצה ומרור הם יוצאין ידי חובתן **בפסח**? תלמוד לומר יאכלוהו, כלומר **הבשר לבדו**. יכול כשם שאם אין להם מצה ומרור הם יוצאים ידי חובתן בפסח כך אם אין להם פסח יצאו ידי חובתן במצה ומרור? הרי אתה דן: הואיל והפסח מצות עשה ומצה ומרור מצות עשה אם למדת שאם אין להם מצה ומרור הן יוצאין ידי חובתן בפסח כך אם אין להם פסח יוצאין ידי חובתן במצה ומרור? **תלמוד לומר יאכלוהו**. ושם אמרו: יאכלוהו מכאן אמרו חכמים הפסח נאכל אכילת שובע ואין מצה ומרור נאכלין אכילת שובע. לפי שיעקר המצוה אכילת הבשר כמו שאמר ואכלו את הבשר בלילה הזה והמרור מהנגרר אחר בשר הפסח וחייביו כמו שיתבאר מלשונות אלו למי שיבינם.

והראיה הברורה השרש שגזר בו התלמוד והוא אמרם: "מרור בזמן הזה דרבנן".⁶² כי מן התורה אין חובה לאכול בפני עצמו. ואמנם יאכל עם בשר הפסח. והיא ראייה ברורה שהוא מן הדברים הנגררים אחר המצוה, לא שאכילתו מצוה בפני עצמה.⁶³

יתכן שזו הסיבה להסברו של הרמב"ם לדין הגמרא מדוע מי שאכל מצה ומרור כאחד לא יצא: בלע מצה יצא, בלע מרור לא יצא, בלע מצה ומרור כאחד ידי מצה, יצא ידי מרור לא יצא, שהמרור כטפילה למצה, כרכן בסיב וכיצא בו ובלען אף ידי מצה לא יצא.⁶⁴

הרמב"ם אינו חושש כאן ל"מצוות מבטלות זו את זו" מכיון שהמרור אינו עומד כלל במעלה שווה לזו של המצה. המרור אינו קיים בכלל כמצוה בעלת ערך עצמי, אלא רק כ"טפל" לאכילת הפסח. הראב"ד השיג עליו:

בלע מצה ומרור כאחת ידי מצה יצא. אמר אברהם: זה שבוש שאין הטעם למרור אלא שאינו טועם טעם מרור, אלא אם כן לועסו.

נראה שמחלוקת הרמב"ם והראב"ד כאן תלויה בשני ההסברים שהזכרנו לעיל לטעם מרור. לפי הרמב"ם המרור הוא מאכל לוואי לבשר וללחם, כפי שהסביר הראב"ע, ואלו לפי הראב"ד, למרור יש מעמד עצמי ויכול היה להתקיים בצד המצה, אם אין סוברים "מצוות מבטלות זו את זו". החסרון היחיד באכילתו בבליעה עם מצה הוא שלא טעם בו טעם מרור.

יב. תלות בזמן

ר' דניאל הבבלי חלק על דברי הרמב"ם בהבנת מעמדה של מצות מרור.⁶⁵ גם הוא מודה בכך שמצות מרור אינה קיימת מדאורייתא בזמן הזה, אולם הוא סבור שבזמן הבית, מצות מרור קיימת גם בפני עצמה. וראייתו העיקרית היא מהדרשה המוזכרת בגמרא לעיל, ש"יאכלוהו" מלמד על טמא ושהיה בדרך רחוקה. כלומר, יש מקור מפורש שבזמן הבית יוצאים ידי חובת מרור גם אם אינם אוכלים פסח. הרמב"ם חולק על ההלכה הזאת ופוסק ש"יאכלוהו" מתייחס רק לפסח:

ואין מצה ומרור מעכבין, אם לא מצאו מצה ומרור יוצאין ידי חובתן באכילת בשר הפסח לבדו, אבל מרור בלא פסח אינו מצוה שנאמר על מצות ומרורים יאכלוהו.⁶⁶

נראה שלפי דברי הרמב"ם אכילת מרור על ידי טמא וערל, אינה מצוה אלא היתר בלבד, שכך ניסח הדברים בהלכות קרבן פסח:

ערל שאכל כזית מבשר הפסח לוקה שנאמר כל ערל לא יאכל בו, בו הוא שאינו אוכל אבל הוא מצה ומרור, וכן מותר להאכיל מצה ומרור לגר תושב ולשכיר.⁶⁷

יש לשים לב להבדל שבין ערל לבין טמא ו"בדרך רחוקה". על אכילת ערל יש איסור תורה מפורש – "כל ערל לא יאכל בו", והיה מקום לחשוב שהדירוהו מכל מצוות הפסח. על כן צריך מקור מפורש שיתיר לו לאכול מצה

⁶² פסחים קט"ו ע"א, ק"כ ע"א

⁶³ ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה נו.

⁶⁴ רמב"ם הלכות חמץ ומצה ו ב, על פי מימרת רבא בפסחים קט"ו ע"ב.

⁶⁵ הדיון בינו לבין רבי אברהם בן הרמב"ם מפורט באריכות בשו"ת מעשה נסים, סימן ו'.

⁶⁶ רמב"ם הלכות קרבן פסח ח ב.

⁶⁷ רמב"ם הלכות קרבן פסח ט ח.

ומרור. אולם על טמא ומי שהיה בדרך רחוקה אין איסור, כי אם מניעה חיצונית. ומדוע נחשוב שייאסר עליהם לאכול מצה ומרור? על כרחך יש לומר שהגמרא הבינה שמדובר כאן בשאלה אם קיים חיוב אכילת מצה ומרור אף בלא פסח, ולא בהיתר לאכלם.

גם לשיטתו של ר' דניאל, המרור קיים באופן עצמאי רק בתנאי שיש בעת ההיא חיוב אכילת פסח בעולם. נמצא, שדין מרור איננו נובע מהסמכתו בפועל לאכילת הפסח, אלא לזמן החיוב בקרבן. להלן ננסה לברר את הטעם לתלות מצות המרור באפשרות קיום הפסח – הגם שהאדם עצמו חייב בה גם כשפטור מן הפסח.

מחלוקת הרמב"ם ורב דניאל הבבלי תוארה בשו"ת שבט הלוי, ונקחנה משם:

הנה דעת רבינו הרמב"ם דאכילת מרור אינו מצוה בפני עצמו אלא נגרר עם מצות אכילת פסח, וכמו שכתב עוד שם, שהמצוה היא קבוץ אלה, רוצה לומר: קבוץ פסח, מצה, ומרור, אבל בהפרדם זה מזה ואכל פסח בפני עצמו קיים המצוה, ואם אכל מרור בפני עצמו לא עשה כלום. וכיוצא בזה כתב רבינו פ"ז הי"ב מחמץ ומצה: אכילת מרור אינה מצוה מן התורה בפני עצמה אלא תלויה באכילת פסח. ומדברי סופרים לאכל המרור לבדו בליל זה וכו'. ורצונו לומר שכתב, לדרכו בקודש דאכילת מרור אינה מצוה בפני עצמה מן התורה רק נגרר עם הפסח, אם כן הם חידשו בתקנתם מרור בזמן הזה דרבנן לא רק גזרתם לאכול מרור אלא גם מהות המצוה שעשהו מצוה בפני עצמה, מה שאין כן מרור של תורה.

בעל שבט הלוי מבאר שלפי הרמב"ם חל שינוי במשמעות המצוה של המרור אחרי החורבן, ולא רק בתוקף שלה. מדברי רבא בגמרא משתמע רק שהמצוה שהיתה מדאורייתא ירדה למדרגת דרבנן, וכך ראינו בדברי בעל היראים. אולם לפי הרמב"ם, בזמן הבית לא היתה בכלל מצוה של אכילת מרור אלא אכלו מרור כחלק מקיום מצות אכילת הפסח. ורק אחרי הבית מצות מרור עומדת לעצמה, מדרבנן. הרי שחכמים שתקנו מצות מרור אחרי החורבן חידשו בה גם חידוש מהותי: הם התקינו אותה כמצוה עצמאית ולא כמצוה התלויה בקרבן פסח.

ב. והנה בספר מעשה נסים מובאים ההשגות של רבינו דניאל הבבלי על שיטת הרמב"ם בסה"מ והתשובות שהשיב רבינו אברהם בנו של הרמב"ם, ודעת רבינו דניאל דכמו דפסח בפני עצמה וכן מצה כמו כן מרור דאורייתא בזמן הבית מצוה בפני עצמה ואינו רק גרורת פסח כסברת הרמב"ם. וכשם שאם אין לו מצה ומרור מחויב באכילת פסח לבד, כמו כן אם אין פסח, או אם אין פסח ומצה מחויב מן התורה לאכול מרור, אלא דלכתחלה עשתה תורה חטיבה אחת במצוות "על מצות ומרורים יאכלוהו".

ושורש ההבדל הגדול שביניהם דלדעת הרמב"ם וכאשר ביארו בנו רבינו אברהם מרור דאורייתא לא משכחת רק כשיש קרבן פסח ממש ואז נטפלו לו ב' חלקי מצוה מצה ומרור מן התורה, אבל כשאין מקריב קרבן פסח אפילו בזמן המקדש כגון טמא ודרך רחוקה, אעפ"י שלכל ישראל המקריבים קרבן פסח ואוכלים אותו הן מצה ומרור מן התורה, מכל מקום בטמא ודרך רחוקה וכה"ג, מצה מן התורה אבל לא מרור...

איברא לדעת רבינו דניאל הבבלי כל זמן שבית המקדש קיים והיה זמן הקרבת פסח, שניהם מצה ומרור מן התורה, ולדעתו בו אינו אוכל אבל אוכל מצה ומרור שניהם בדרך חיוב, דאינם גרורים עם עשית פסח ממש, וכן דעת התוס' פסחים כ"ח ע"ב וק"כ ע"א ד"ה כל בן זכר...⁶⁸

מובן אם כן, שלשיטת החולקים על הרמב"ם, קיים חיוב מרור עצמאי בזמן הבית, מדאורייתא. אולם לא מובן מה טעמו של חיוב זה. דממה נפשך. אם מרור הוא מצוה לעצמה שאינה תלויה בקרבן – יהיו חייבים בו מדאורייתא גם כשאין בית המקדש קיים. ואם הוא תלוי בקרבן – מה לי אם בית המקדש קיים ומה לי אם אינו קיים, כל זמן שאינו אוכל קרבן פסח – מצות מרור מנין לו?

חייבים אם כן לומר לפי דברי החולקים הללו, שבאמת מצות מרור דאורייתא אינה תלויה בקרבן פסח, וזהו שנלמד מ"יאכלוהו", והיא תלויה בקיומו של מקדש. ואין לדבר טעם כלל. ומאידיך גיטא גם דברי הרמב"ם אינם מובנים: אם לא היתה קיימת מצות אכילת מרור בנפרד, מה ראו חכמים צורך להתקין מצוה חדשה שכזאת? אם היתה קיימת גם בזמן הבית, אפשר להבין שהיא נמשכת גם אחר כך, ברמת תוקף פחותה, אולם אם לא היתה קיימת כלל – מדוע היא נחוצה?

⁶⁸ שו"ת שבט הלוי חלק ט סימן קכב.

כאן המקום לחזור ולהזקק לשני הפירושים שראינו באבן-עזרא. לעיל הסברנו, שהגישה הסומכת את המרור לפסח ורואה בהם כריכה אחת, מבינה שמרור הוא אופן של אכילת בשר הפסח, והיא תואמת יפה את שיטת הרמב"ם וגם את מנהגו של הלל הזקן. ואילו השיטה המעמידה את המרור בפני עצמו, נדרשת יותר לטעם הסמלי של המרור כאות לשעבוד.

אם כך, אפשר להסביר כי השינוי שחל עם החורבן אינו רק בהעדרו של קרבן הפסח, אלא בשינוי כללי של מצבו של עם ישראל, ובחזרה למצב של שעבוד וגולה.⁶⁹ על כן, יש מקום לקיים חיוב עצמאי של אכילת מרור בבחינת סמל לשעבוד גמור. משום כך יסביר הרמב"ם, שבזמן הבית לא היה קיום עצמי למרור, כיון שלא היה ענין להשתקע במושג השעבוד כערך לעצמו, ודאי לא בשעת חג ושמחה של יום טוב. בדומה לביטול התעניות על חורבן בית ראשון בימי בית שני, הנזכרת כבר בספר זכריה. אולם, כאשר חרב הבית ושוב גבר יסוד השעבוד על יסוד החרות והגאולה, היה מקום לתקן אכילת מרור כמצוה בפני עצמה.

גם את שיטת החולקים על הרמב"ם אפשר להבין על פי אותו העקרון. בזמן שבית המקדש היה קיים, עיקר המצוה היה באכילת המרור עם המצה והפסח, כחלק מסעודת הקרבן והחג. אמנם, גם מי שלא היו בידו חלק מן המאכלים – חייב היה בשאר המצוות, אולם אלו נתפסו כפרטים מתוך מכלול שלם. בעצם העובדה שהיו יהודים בירושלים שקיימו קרבן פסח, אזי גם מי שנמנע ממנו לאכול מן הפסח עצמו, יכול היה להתקשר למצוה בחלקיה: באכילת המצה והמרור. אולם משחרב הבית נסתלקה לה סעודת הפסח כולה מן העולם ומעם ישראל, ומשמעותו של ליל הסדר השתנתה מן היסוד. כל אלו הצריכו הערכות מחודשת ומתן תוקף מחודש למצוות הקשורות לפסח. עוד נרחיב הרבה בעניין זה כשנעסוק בפרק עשירי במצוות ליל הסדר, אולם כאן די בציון השינוי הזה כסיבה לכך שמצות מרור ירדה מדרגת דאורייתא לדרגת דרבנן בלבד.

יג. מרור ממותק

נחזור עתה לשאלת זיהוי המרור. אם הנימוק לאכילת מרור הוא, כדברי האבן-עזרא, תיבול לאכילת הבשר, אזי מובן שאין מדובר על ירק מר לגמרי, כי אם על ירק המשמש בדרך כלל לתיבול הבשר. החסה מתאימה מאד לתפקיד הזה, וזו גם הדרך המקובלת לאכילת החר"ן הראויה, כפי שציין הרב קוק. מתקינים חרי"ן לאכילה על ידי עירובו בחומרים שונים המרכיבים את עוקץ חריפותו ומרירותו. כאשר אוכלים את החר"ן באופן כזה – כתיבול לבשר, הוא משפר את טעמו של הבשר ומתעלה בעצמו.

ככל שהטעם המשנאי של המרור התחזק, והוא הפך להיות סמל למרירות הגלות, כך ניתן יותר מקום לממד המר שבו, כדרך שסבר רבא. אולם כבר האמוראים איזנו את הגישה הקיצונית הזאת, וריכזו את טעמה הסמלי של החסה, לכיוון שמשלב מתוק ומר כאחד.

המסורת האשכנזית הופכת להיות ביטוי מופלא לתהליך ההיסטורי שעובר על עם ישראל. בחשכת גלות אירופה התרגלו היהודים לגרוס וללעוס חרי"ן בדמעות שליש,⁷⁰ בלי שהכירו, או מתוך שהכירו ודחו כחתם-סופר, את הירקות הרעננה והאביבית של החסה.

בדור האחרון, דור של גאולה, נטשו האשכנזים ברובם הגדול את אכילת חרי"ן בשעור כזית, כמנהג אבותיהם, וחזרו למנהג הארצישראלי, של אכילת החזרת הראשית של המשנה – החסה. עם זאת, מנהגן של משפחות אשכנזיות רבות בזמננו, לצאת ידי חובת כזית מרור בחסה, אך לא נטשו "תורת אמך" ומשמרות עדיין את מנהג בית אבא לאכול חרי"ן, בתוך ה"כורך". כאשר אוכלים חרי"ן בכורך – כמתבל של הכריך המכיל גם מצה וגם חסה, הוא חוזר ומשתלב בצורה הולמת ביותר, כדרך אכילה ראויה ונסבלת, ומועיל גם כ"זכר למקדש".⁷¹

⁶⁹ מובן שמבחינה היסטורית היה שעבוד עוד קודם לחורבן, אבל החורבן הוא נקודת הציון המשמעותית ביותר לאבדן העצמאות המדינית, לשינוי במצב התורה ומצוותיה, ותחילת הגלות.

⁷⁰ זכורני כילד את מעמד גריסת חרי"ן בערבי הפסח, במטחנה ידנית, עם אבי מורי. כשהדמעות של אבי ממחישות יפה את המהות המרורית-שעבודית של השורש הלבן והקשה הזה. ומשלבנות לתוך שמחת ההכנות לחג את זכר השעבוד המשולב – מגלות מצרים ועד חורבן אירופה, שם נרצחו הסבים, הסבתות, דודים ודודות, בתוך שאר רבבות אלפי בית ישראל. תזכר לטוב גם דודתי בלה ז"ל, ניצולת שואה, שסרבה בתוקף להוסיף חרי"ן לחסה ולכורך, בטענה: "אני כבר אכלתי מספיק מרור אצל היטלר". המשפט היה חזר ונשנה בביתנו בכל ליל סדר עד פטירתה, כביכול היה מודפס בהגדה של פסח בין המרור לכורך, יחד עם ה"זכר למקדש כהלל". בכך קיימו הם בהידור גמור את מצות בכל דור ודור חייב אדם לראות (להראות) את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, ובתודעה שלי השתלבו הגאולה מארץ מצרים עם הגאולה מארץ צפון כאחת.

⁷¹ לו היה מדובר בסימבוליקה צרופה, היה צריך לאכול את חרי"ן המר והצורב בשלב ה"כזית מרור", זכר לשעבוד, ואת החסה הרחמנית בתוך הכורך, זכר למקדש כהלל, אלא שיש לצרף לכוחו של המנהג בישראל גם את הערך של "דרכיה דרכי נעם", שהצילנו מן הקוצים של הכופרא בארבעת המינים (סוכה לב א), וכדברי הרב קוק שהובאו לעיל, מצילנו גם מאכילת כזית חרי"ן.

המסקנה העולה מסוגית זיהוי ירק המרור היא, שאין מקום בליל הסדר למרור שהוא יסורים בלבד. ממה נפשך, אם כטעמו של האבן עזרא בפשוטו של מקרא, אין צורך בכלל במרירות רבה, אלא בתיבול הבשר, ואם כטעמו של רבן גמליאל כזכרון לשעבוד, כבר הבליטו האמוראים את הצורך בשילוב בין מר ומתוק, כדי לתת ביטוי לכך שהקב"ה חס עלינו גם בעת השעבוד.

מרורים בלבד, זו אוירה ועמדה נפשית המתאימות לימי חורבן ממש, לתשעה באב ותעניות אחרות, אך לא לפסח זמן הגאולה. זכרון היסורים מקבל טעם מתוק כאשר הוא מופיע בהקשר של הרחמים והישועה. זו חויה שנזכרים בה במידה מסוימת של נועם, אחרי שיצאו משעבוד לגאולה.

השל"ה פירש את המרור כסמל ליסורים, אולם לא לכל יסורין – אלא למידה של קבלת יסורים באהבה. ארבעה עניינים במרור. א' שיעור כזית, ב' מרור עם חרוסת, ג' מרור עם מצה, ד' דייק בשמו שמו נאה לו חסא.

ירמזו ארבע סיבות שראוי לקבל יסורין באהבה.

סיבה א', כתב הר"ן בדרשותיו שהיסורין מביאין אדם לתורה, ... וגם היסורין מביאין לידי פשפוש מעשים... זו היא סיבה א'.

סיבה ב', אדם טועה שהוא סובר שהוא רע, כענין לעבד נמכר יוסף, ואדרבה זו היתה סיבה שיוסף נעשה מלך... דהיינו מה שהאדם סובר שהוא טוב ובאמת הוא רע... והענין כי הש"י מטה כלפי חסד אף שלפום ריהטא נראה לעינים שהוא רע. ועל דרך זה יתפרש הפסוק (תהלים סט, יד), ואני תפלתי כו' עת רצון, רצה לומר שאף הנגלה יהי רצון, על דרך שאמרו רז"ל מי סני לצדיקי דאכלי שני עולמות. וזהו תפלתי לך יהו"ה שם הרחמים, שיהיה תמיד עת רצון. אלהים מדת הדין, אבל הוא רוב חסד, כמו שנאמר, ואני ברוב חסדך, אף שהוא מדת הדין הוא באמת ישעך כדפירשתי.

ג', אין רע יורד מלמעלה, אף אם רע, הוא להצלה מהעונש רע יותר מזה, אשר אדם מעותד בכל עת וראוי לו... במדרש (ע"י שוח"ט טז) אמר דוד לפני הקב"ה, רבונו של עולם, תודיעני אורח חיים. אמר לו הקב"ה, אם חיים אתה מבקש, צפה ליסורין, שנאמר, ודרך חיים תוכחת מוסר. ובפרק קמא דברכות (ה, א), קל וחומר משן ועין שהוא אחד מאיבריו של אדם עבד יוצא בהן לחירות, יסורין הממרקין כל גופו של אדם כו' על אחת כמה וכמה.

סיבה רביעית, מאחר שהקב"ה משלם שכר טוב לאדם שקיים צויו, אף מה שתענוג לאדם כאשר אפרש ומקבל הש"י, כן ראוי לאדם נגד זה לקבל אף העונש מהש"י אף כשהוא רע.

עד כאן, ארבע סיבות ומניעים לקבל יסורים באהבה, ומכאן, כיצד מסומלים הדברים במצוות מרור:

...מרור שיעור זית, נגד סיבה ראשונה להביא לתורה ולמעשים טובים. ועל דרך דאיתא במסכת מנחות (נג, ב) א"ר יוחנן, למה נמשלו ישראל לזית, לומר לך מה זית זה אין מוציא שמנו אלא על ידי כתישה, אף ישראל אין חוזרין למוטב אלא על ידי יסורין.

מרור נקרא חסא נגד סיבה שנית, אין רע רק טובה וזהו חסא.

מרור עם מצה שהוא החירות סיבה שלישית, באם תמצא לומר שהוא רע הרע הוא לטובה שיצא לחרות, קל וחומר משן ועין.

מרור עם חרוסת, שגם החרוסת זכר לטיט ושעבוד, אעפ"י כן היא אכילה ראשונה שיאכל לתאבון, מאחר שלפעמים מקבל שכר מהתאבון בכל מדה ומדה כו'.⁷²

ההתבוננות בתקופת השעבוד כשהיא נעשית בעת הגאולה, משקפת תמונה אחרת מזו הנראית למי שמצוי בעומק הייסורים. ממוקם הגאולה נראה השעבוד רך יותר, בחלקו הוא מתברר כתנאי הכרחי לגאולה, בחלקו הוא מתברר כאי-הבנה של טוב, שהתפרש בתחילתו כרע עד שהובררה התועלת שבו. וכל כיוצא בזה. הרע לא מתבטל לגמרי וזכרו לא נמוג – לכן יש מקום לאכילת המרור עם הפסח, אולם הוא מקבל טעם אחר.

⁷² של"ה מסכת פסחים - דרוש רביעי.

נחתום בדברי השם משמואל, שאף הוא רואה באכילת המרור חלק מחגיגת הגאולה ולא השתקעות מחודשת בזכרון השעבוד:

ובזה יש לפרש מאמר הש"ס פסחים (ל"ט). מאי חזרת חסא, מאי חסא דחס רחמנא עילוון. ולכאורה אינו מובן, דהמרור הוא זכר ל"וימררו את חייהם" והמצה זכר לחירות, א"כ הי' לו לקרות למצה חסא, ולא למרור? ולהנ"ל יש לומר דהנה המפרשים דקדקו למה אוכלין המצה דהיא זכר לחירות קודם המרור שהיא זכר לשעבוד? ואיפכא מבעי ליה, שהשעבוד היה קודם לחירות. אך להנ"ל יש לומר דלאחר החירות כשישראל קבלו על עצמם עול תורה ומצוות, נעשה השעבוד למפרע לתועלת ולשבח, ומה שאנו אוכלין המרור הוא שאנו משבחין להקב"ה על השעבוד דמעיקרא, וכענין משלו משל (ירושלמי הוריות פ"ג ה"ד) "לטובתי נשברה רגל פרת". ועל כן, אף שהשעבוד היה מקודם, מכל מקום הטובה והשבח שבו היה מאוחר, ע"כ מקדימין המצה. וזה עצמו הטעם שמרור נקרא חסא לרמז ענין זה, ואם היו קורין למצה חסא, לא היתה זו רבותא ומה קמ"ל?

קיצור העולה מהנ"ל שההכנעה במצרים לא היה בה שבח, אך אח"כ נתעלתה גם הכניעה דמעיקרא למפרע, להיות גם בה שבח.⁷³

נראה שלדרשה זו של המרור יש טעם מיוחד בדורנו, דור שחוונה יסורים ומרורות נוראים ואחריהם גם ישועות גדולות ונחמות. הצירופים של יום השואה ויום הזכרון בצד יום העצמאות ויום ירושלים, עצרות הזכרון בצד מזמורי ההלל וההודיה, הטקסים המשולבים מזכרון מוראות העבר עם שמחת המתחדש והמתהווה בראשית ימיה של המדינה, ועם נסי ההצלה, והנצחונות וההצלחה, משקפים רגשות טבעיים שנתקבעו בטעם הקולקטיבי הלאומי של עם ישראל עם אכילת המצה והמרור, וצירופם יחד ב"כורך".

⁷³ שם משמואל פרשת צו - שנת תרע"ז.